

Onomaziologická teorie slovo tvorby

Teorie *tvoření slov*, v české lingvistice spjata s dílem M. Dokulila (zvl. *TSČ*, 1962; *TSČ 2*, 1967), které je dále rozvíjeno u nás (viz *Rusínová*, 2007), F. Štichou hodně radikálně (viz *KČG*, 2011), ale i v zahraničí (viz *Štekauer*, 2005). Jde o ryze synchronní funkční přístup propojující tvoření slov s *onomaziologií* (zařazení slova do systému utvořených slov i lexika) s přihlédnutím k aspektu genetickému (k procesu tvoření slov) a definující společné oblasti zájmu s *lexikologií* (vznik nových slov) i hranice, které tyto disciplíny oddělují (slovo tvorba nezahrnuje sémantické tvoření – změnu významu na základě metafory, metonymie, synekdochy). Viz také *onomaziologická kategorie*.

Důležitým přínosem OTS je analýza pojmové struktury slova zahrnující pojmovou bázi (obecnou významovou třídu – slovní druh utvořeného slova) a pojmový příznak (v nejobecnějším smyslu je dán slovním druhem základového slova a definuje rysy, jimiž se odlišuje utvořené slovo od prvků obecně vymezené významové třídy – jeho motivaci). Pevná struktura těchto vztahů je dána kombinatorikou významů substance, vlastnosti, děje a okolnosti. Pojmová struktura slova (kombinace báze a příznaku) umožňuje definovat systém onomaziologických kategorií i typologii významových změn *mutace*, *transpozice* a *modifikace*.

Slovo odvozené od jiného slova (základového) je s ním spojeno jak významem (*motivací*), tak společnou formou (*fundací*). Za základní postupy slovo tvorby se pokládá derivace zahrnující především *sufixaci*, *prefixaci*, dále *desufixaci*, resp. *resufixaci*, *deprefixaci*, resp. *reprefixaci*, popř. různé kombinace, v neposlední míře *konverzi* (bezafixální derivaci) a kompozičně derivační postupy. Spoluformantem jsou *hláskové alternace*.

OTS definuje třídící kritéria (1) pro stanovení slovo tvorné kategorie: (a) co je třeba pojmenovat, (b) třída pojmenovaného jevu, (c) příznak v rámci třídy a (2) pro stanovení slovo tvorného typu: (d) forma, jíž se onomaziologická struktura realizuje.

V OTS jsou definovány pojmy *morfologická analýza* (rozlišení tvaro tvorné analýzy – tvaro tvorný základ + tvaro tvorný formant a slovo tvorné analýzy – slovo tvorný základ + slovo tvorný formant) a *slovo tvorná produktivita* (rozlišuje se početní zastoupení slovo tvorných způsobů, typů, prostředků, jejich frekvence v úzu a vlastní produktivnost, tj. schopnost slovo tvorného formantu účastnit se při tvoření nových slov, přičemž se bere zřetel jednak na fakt, že jeden a týž formant může mít u různých typů odlišnou produktivnost, jednak na konkurenci různých prostředků v rámci slovo tvorné kategorie).

Slovo tvorná třída

V *OTS* základní klasifikační jednotka slovo tvorného systému bezprostředně nadřazená *slovo tvornému typu*, model chápaný jako schéma slovo tvorné stavby fundovaných slov, která (a) patří k jednomu slovnímu druhu, (b) mají stejný významový vztah ke svým fundujícím slovům a (c) vznikla stejným slovo tvorným postupem (např. *s.t. činitelských jmen* zahrnuje substantiva tvořená ze sloves, která označují osoby vykonávající příslušnou činnost a zahrnuje slovo tvorné typy *-tel: spisovatel*, *-č: řidič*, *-ec: rytec*, *-ce: soudce*, *-čí: mluvčí* aj.).

Slovotvorný typ

V **OTS** základní klasifikační jednotka slovotvorného systému bezprostředně podřazená **slovotvorné třídě**, model chápáný jako schéma slovotvorné stavby fundovaných slov, která (a) patří k jednomu slovnímu druhu, (b) mají stejný významový vztah ke svým fundujícím slovům, (c) vznikla stejným slovotvorným postupem a (d) byla utvořena stejným slovotvorným formantem (např. s.t. *-tel*, jména osob / činitelská jména, substantiva tvořená ze sloves formantem *-tel* připojeným k infinitivnímu/minulému kmeni slovesa vyjadřujícího příslušnou činnost).

MUTACE

2. V rámci **OTS** jedna z **onomaziologických // pojmenovacích kategorií**. Slova vznikají **m.** tak, že se jev, který má být pojmenován, nejprve zařadí do třídy podobných pojmů (např. přístrojů), čímž je dán jeho onomaziologický základ, a určuje se rysem, který ho od ostatních prvků třídy odlišuje, což je jeho onomaziologický příznak (např. *na vrtání*); **m.** tak vznikají slova *vrták* n. *vrtáčka*.

Pojmová třída substancí (lidí, zvířat, neživých věcí) vchází do vztahu k onomaziologickým příznakům **vlastností** (slepý člověk – *slepec*; viz **jména nositelů vlastnosti**), **jiných substancí** (člověk pracující v knihovně – *knihovník*; viz **konatelská jména**; člověk pocházející z venkova – *venkovan*; viz **jména podle příslušnosti**; stoupenec rasistické ideologie – *rasista*; viz **jména podle příslušnosti**; nádoba, v níž je cukr – *cukřenka*; viz **jména míst**), **dějů** (člověk, který učí – *učitel*; viz **činitelská jména**; předmět vzniklý dějem vyrábění – *výrobek*; viz **jména výsledku děje**; předmět používaný k žehlení – *žehlička*; viz **jména prostředku činnosti**) a **okolností** (předmět na stěně – *nástěnka*, noviny vycházející v poledne – *poledník*; viz **názvy okolností**, **jméno nositele okolnostního příznaku**). Jiné pojetí **m.** (rozšířené o přechýlená jména a pojmenování mláďat, hromadná a jednotlivin) nabízí např. *MSoČ* 1, 2010:96).

Pojmová třída substancí (lidí, zvířat, neživých věcí) vchází do vztahu k onomaziologickým příznakům **vlastnosti** (slepý člověk – *slepec*; viz ↗jména nositelů vlastnosti), **jiných substancí** (člověk pracující v knihovně – *knihovnik*; viz ↗konatelská jména; člověk pocházející z venkova – *venkovan*; viz ↗jména podle příslušnosti; stoupenec rasistické ideologie – *rasista*; viz ↗jména podle příslušnosti; nádoba, v níž je cukr – *cukřenka*; viz ↗jména míst), **dějů** (člověk, který učí – *učitel*; viz ↗činitelská jména; předmět vzniklý dějem vyrábění – *výrobek*; viz ↗jména výsledku děje; předmět používaný k žehlení – *žehlička*; viz ↗jména prostředku činnosti) a **okolností** (předmět na stěně – *nástěnka*, noviny vycházející v poledne – *poledník*; viz ↗názy okolností, ↗jméno nositele okolnostního příznaku). Jiné pojetí **m.** (rozšířené o přechýlená jména a pojmenování mlád'at, hromadná a jednotlivin) nabízí např. *MSOČ* 1, 2010:96).

Pojmová třída vlastností podobně vchází do vztahu k pojmové třídě **substancí** (takový, že patří jednotlivci, vyjadřuje k němu vztah, např. k otci, matce – *otcův, matčín*; týkající se **n.** patřící druhu, např. psů → *psí*; týkající se **n.** patřící skupině, např. studentů – *studentský*; takový, že je z látky, např. kovu, ze dřeva – *kovový, dřevěný*; pocházející z místa, např. Prahy – *pražský*; vztahující se k substanti, např. k vodě – *vodní, vodný*; viz ↗adjektiva desubstantivní relační); vyznačující se nápadným znakem (např. velkýma očima – *okatý*, bolestí – *bolestivý*; podobný něčemu, např. kruhu – *kruhovitý*; viz ↗adjektiva desubstantivní kvalitativní); k pojmové třídě **dějů** (pak adj. vyjadřují neaktuální vykonávání děje: hrát si – *hravý*; sloužící k ději (účel): hrát si – *hrací*; (ne)možnost být zasazen dějem: zahrát – *(ne)zahratelný*; viz ↗adjektiva deverbální); k pojmové třídě **okolností** (takový, že se odehrává někde, např. dole – *dolejší*, pod kůží – *podkožní*; takový, že se odehrává někdy, např. po maturitě – *pomaturitní*; takový, že probíhá nějak, např. opravdu – *opravdový*, proti fašismu – *protifašistický*; viz ↗adjektiva deadverbiální a z předložkových pádů).

Pojmová třída dějů ve vztahu k **substancím** je základem pro vznik sloves s předmětným vztahem k živým i neživým substancím: být jako někdo/něco **n.** chovat se jako někdo/něco, např. blázen – *bláznit*; stávat se někým, např. vítězem – *vítězit*; učinit někoho někým, např. Němcem – *poněmčít*; používat něco, např. telegraf – *telegrafovat*; učinit něčím, např. popelem – *zpopelnit*; tvořit, dělat něco, např. obraz – *zobrazit*, klevety – *klevetit*; viz ↗slovesa desubstantivní. Ve vztahu k **vlastnostem** vstupují děje do významových modelů: působit, aby bylo něco nějaké, např. modré – *modřít*; být, jevit se jaký → *modrat se*; stávat se jakým – *modrat*; viz ↗slovesa deadjektivní; ve vztahu k **okolnostem** (učinit něco někdy, např. pozdě – *zpozdit se*; viz ↗slovesa deadverbiální).

Pojmová třída okolností se formuje jako mutační kategorie ve vztahu k **substancím** (např. tento den – *dnes*; na jaře – *zjara*; viz ↗adverbium desubstantivní).

MODIFIKACE

V rámci ↗OTS jedna z ↗onomaziologických (pojmenovacích) kategorií. Podstatou modifikační změny významu při tvoření slov je přidání příznaku, jímž dojde k **obměně** (modifikaci) významu ↗slovotvorného základu.

1. U substantiv jde o modifikaci ve smyslu (a) deminuce (zdrobnění): *mrak* > *mráček*, *strom* > *stromek* > *stroměček*; viz ↗deminutivum; (b) augmentace (zhrubění, zvětšení): *mrak* > *mračoun*, *strom* > *stromisko*; viz ↗augmentativum; (c) přechylování (změna přirozeného rodu): *lékař* > *lékařka*, *liška* > *lišák*; viz ↗přechylování, ↗názvy přechýlené; (d) přidání příznaku nedospělosti: *lev* > *lvíče*; viz ↗názvy přechýlené, ↗názvy mláďat; (e) přidání příznaku hromadnosti a soubornosti jako dodatku k významu plurality: *kameny* > *kamenní*, *úředníci* > *úřednictvo*; viz ↗názvy hromadné; (f) dodání příznaku jednotlivosti: *čeled'* > *čeledín*, *voj* > *vojín*; viz ↗názvy jednotlivin (v jiném pojetí, viz *MSoČ* 1, 2010:96, se přechylování, tvoření pojmenování mláďat, hromadných a jednotlivin řadí do kategorie ↗mutace); (g) dodání řady obměňujících příznaků podle významu připojovaných předpon: *babička* > *prababička*, *věda* > *pseudověda*, *milost* > *nemilost*; viz ↗prefixace atd.

2. U adjektiv se modifikací mění: (a) míra, intenzita vlastnosti na vyšší: *douhý* > *douhatánský*, *tenký* > *teničký/tenoučkový*, *teninký/tenounký* > *tenoulinký*, *starý* > *prastarý*, *krásný* > *překrásný*, *vážný* > *velevážný*), n. na nižší: *zelený* > *nazelenalý*, *zelen(k)avý*, *menší* > *pomenší*; viz ↗deadjektivní adjektivum; (b) stupeň při srovnávání: *krásný* > *krásnější* > *nejkrásnější*; viz ↗stupňování. Adj. se rovněž modifikují na bázi významů různých prefixů (domácích i cizích) včetně negujících: *vědecký* > *pavědecký*, *krátký* > *ultrakrátký*, *korektní* > *hyperkorektní*, *divoký* > *polodivoký*, *správný* > *nesprávný*.

3. Významy sloves jsou modifikovány převážně ↗prefixací, méně ↗sufixací. Pomocí prefixů, jejichž významy korespondují s významy odpovídajících předložek, a jiných se modifikují slovesa ve smyslu (a) významů prostorových (*podlézt*, *nadhodit*, *zastrčit*, *předběhnout*, *nalepit*, *počmárat*, *přiskočit*, *přelézt*, *prolézt*, *obeplout* atd.), přenášených na řadu významů abstraktních (*podlézat někomu*, *přetrpět*, *promyslet*); (b) významů způsobových, k nimž náležejí významy časového průběhu a fázi děje (*dozpívat*, *odhlasoval*, *doplnit*, *přilít*, *předzpívat*, *rozkřičet se*, *přezkoušet*, *probdít*, *porozbítet*, *pozotvírat*) a význam měrový (*popršet*, *pobolívat*, *nalomit*, *přibrzdit*, *podhodnotit*, *(ne)docenit*, *nahledat se*, *napéct*, *přechválit*); (c) významů hodnotících, tj. uspokojení n. jiné hodnocení děje (*zalyžovat si*, *vynadívat se*, *odrecitovat*). Pomocí sufixů je děj modifikován ve smyslu intenzifikace (*třepat* > *třepetat/třepotat*, *žádat* > *žadonit*) a zdrobnění (*spát* > *spinkat*, *cupat* > *cupítat*).

4. Příslowce se modifikují v podobném smyslu jako adj., a to co do intenzity (*tíše* > *tichounce*, *krátce* > *kratičce*, *bídne* > *prabídne*), stupně (*nově* > *nověji* > *nejnověji*) a dalšími významy danými prefixy: *vědecky* > *pavědecky*, *pseudovědecky*, *korektně* > *hyperkorektně*. Ke stejnému výsledku lze dojít i cestou vzniku těchto modifikovaných adv. ↗transpozicí z odpovídajících modifikovaných adj.: *tichounký* > *tichounce*, *kratičkový* > *kratičce*, *prabídný* > *prabídne*, *pseudovědecký* > *pseudovědecky* atd.

TRANSPOZICE

1. V \nearrow OTS teorii vedle \nearrow mutace a \nearrow modifikace jedna z hlavních \nearrow onomaziologických//pojmenovacích kategorií. Při **t.** se mění pouze pojmová třída, a to tak, že se nespecifikuje vztahem k příznaku, jako je tomu u mutace, nýbrž ve výsledku spočívá jen ve změně slovního druhu. Jde tedy o proces, který se v některých jiných teoriích označuje jako syntaktická derivace. Transponují se vlastnosti v substance, tzv. zpředmětnění vlastnosti (*rychlý* > *rychlost*, *starý* > *stáří*, *staroba*), vlastnosti v děje, tzv. zdějovění vlastnosti (*být červený* > *červenat se*), děje ve vlastnosti, tzv. zvlastnostnění děje (*zpívat* > *zpívající*), děje v substance, tzv. zpředmětnění děje (*spát* > *spaní*, *spánek*, *hrát* > *hraní*, *hra*), a okolnosti v substance, tzv. zpředmětnění okolnosti (*zítra* > *zítřek*, *vpředu* > *předek*). Transpozicí děje ve vlastnost vznikají adj. tvořená od různých slovesných tvarů a vyjadřující vlastnost plynoucí z děje; od ženského tvaru \nearrow přechodníku přítomného (např. *kupujíc* > *kupující*), od ženského tvaru \nearrow přechodníku minulého (např. *vystoupivši* > *vystoupivší*), od \nearrow participia trpného (např. *raněn* > *raněný*, *zbit* > *zbitý*), od \nearrow -l-ového participia sloves neobjektových (např. *zalezl* > *zalezlý*). Při **t.** děje v substanci dochází i k **t.** případného příznaku tohoto děje (adverbia) v příznak substance (v adjektivum): *vesele se smát* > *veselý smích*; viz \nearrow adverbium.

T. substance v děj představuje obtížněji vymežitelnou skupinu slov. Za primární proces se považuje tvoření subst. ze sloves, proto se transponování subst. do sloves považuje za proces přecházející plynule v mutaci a bývá nazýván *zpětná transpozice*: *rachot* > *rachotit*, *válka* > *válčit*, *cesta* > *cestovat*. ◆

Při **t.** okolnosti ve vlastnost vznikají od původních adv. a spojení předložky se subst. adjektiva, např.: *zítra* > *zítřejší*, *tam* > *tamější*.

T. vlastnosti v okolnost, a to ve způsob a míru, představuje vznik způsobových adv. z adj., např.: *veselý* > *vesele*, *vysoký* > *vysoko*, *vysoce*, *český* > *česky*. (Podle pojetí Komárkova, např. v *APČM*, 1978, jsou naproti tomu tyto typy adv. neshodnými adj.; viz \nearrow adverbium.)

Přechod mezi **t.** a mutací je často plynulý (viz \nearrow deverbální adjektiva). Některé procesy pojmenovací, jako reprodukce, jsou **t.** blízké.

	MUTACE	MODIFIKACE	TRANSPOZICE
B_SP_S	stolař	stoleček	
B_SP_A	chudák		chudost, chudoba
B_SP_V	učitel		učení, smích
B_SP_C	deník		zítřek
B_AP_S	ocelový		otcův
B_AP_A		žlutavý, žlutoučký	
B_AP_V	hořlavý		hořící, vyhořelý
B_AP_C			tamní
B_VP_S	stanovat		
B_VP_A	bílit		bílit
B_VP_V		nedoplatit se	
B_VP_C	pozdít se		pozdít se
B_CP_S	okolo		okolo
B_CP_A	zblízka		chytře, blízko
B_CP_V			mlčky
B_CP_C		odjinud	

Cvičení:

V následujícím textu vyberte utvořená slova a vepište je do tabulky:

Česko má za sebou další mrazivou noc. Nejnižší teplota klesla na Rolavě v Krušných horách, kde teploměr ukázal minus 25,2 stupně Celsia. Méně než minus 20 stupňů zaznamenalo 11 stanic, na většině pak bylo mezi minus 15 až minus 20 stupni. Noc na čtvrtek by už měla být teplejší.

Po otevření zásilky s neznámou látkou na americké vojenské základně v Arlingtonu v sousedství Washingtonu postihla jedenáct lidí nevolnost, tři byli převezeni do nemocnice. Jakou látku obálka obsahovala, se zatím neví.

Přes 90 let se řeší možný přesun brněnského vlakového nádraží. Dnes se zastupitelé Brna na mimořádné pětihodinové schůzi konečně vyslovili pro jednu z variant. 31 z 42 přítomných hlasovalo pro přesun nádraží o zhruba kilometr na jih k řece Svratce.

	MUTACE	MODIFIKACE	TRANSPOZICE
B_SP_S			
B_SP_A			
B_SP_V			
B_SP_C			
B_AP_S			
B_AP_A			
B_AP_V			
B_AP_C			
B_VP_S			
B_VP_A			
B_VP_V			
B_VP_C			
B_CP_S			
B_CP_A			
B_CP_V			
B_CP_C			